

FOLIA
URALICA
DEBRECENIENSIA
1.

Debrecen
1989

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
FINNUGOR NYELVTUDOMÁNYI TANSZÉKÉNEK
KIADVÁNYA

Szerkesztette:

Keresztes László és Kiss Antal

ISSN 0239-1953

©Keresztes László & Kiss Antal, 1989

Egy hangtani változás rendszertani következményei

Jakab László

Jön igénk finnugor eredetű. Finnugor alapalakját a TESz. és a MSzFgrE. **jšns-*, az UEW. pedig **jšns-*, **jšns-*, **(jšks-)* formában következteti ki. Ezekből szabályos hangtani fejlődéssel alakult ki a szónak *jő-* és *jövő-* töve az ómagyar korban (vö. Bárczi, Szótöv. 52).

A XVI. században szavunk a *fő*, *lő*, *nő*, *nyű*, *rí*, *ró*, *sző* igékkel együtt az ún. tiszta *v* tövű igék csoportjába tartozott, alapalakja, azaz jelen idő egyes szám 3. személye *jő* volt. S ugyanúgy ragozták, mint ahogy napjainkban is ragozzák a csoport többi tagját. Emlékeztetőül álljon itt a *lő* és a *jő* ragozása:

<i>lövök</i> - <i>jövök</i>	<i>lőttem</i> - <i>jöttem</i>	<i>lőnék</i> - <i>jőnék</i>	<i>lőjek</i> - <i>jőjek</i>
<i>lősz</i> - <i>jősz</i>	<i>lőttemél</i> - <i>jöttemél</i>	<i>lőnél</i> - <i>jőnél</i>	<i>lőj(él)</i> - <i>jőj(él)</i>
<i>lő</i> - <i>jő</i>	<i>lőtt</i> - <i>jött</i>	<i>lőne</i> - <i>jőne</i>	<i>lőjön</i> - <i>jőjön</i>
<i>lövünk</i> - <i>jövünk</i>	<i>löttünk</i> - <i>jöttünk</i>	<i>lőnének</i> - <i>jőnének</i>	<i>lőjünk</i> - <i>jőjünk</i>
<i>lőtök</i> - <i>jőtök</i>	<i>löttetek</i> - <i>jöttetek</i>	<i>lőnétek</i> - <i>jőnétek</i>	<i>lőjétek</i> - <i>jőjétek</i>
<i>lőnek</i> - <i>jőnek</i>	<i>löttek</i> - <i>jöttek</i>	<i>lőnének</i> - <i>jőnének</i>	<i>lőjenek</i> - <i>jőjenek</i>

A XVI. században még kétségkívül így ragozták igénket. A *jön* alakra a TESz. 1657-ből hozza az első példát. Ennek keletkezéséről a szótár a következőket írja: "A *v* nélküli *tő* diftongusból lett korábbi hosszú *ő*-je a legtöbb nyelvjárásban és a köznyelvben megrövidült, részben a *v*-s *tő* *ő*-jének hatására, részben időtartam-átváltás eredményeképpen (*jőni* > *jönni*, *jőtek* > *jöttek*, *jőnek* > *jönnnek* stb.). A korábbi *jő* helyébe lépő *jön* változat a *jönnnek*-ből való elvonás eredménye".

Ez a megállapítás több kérdést is felvet, ha a szóban végbemenő változást nem a többi idetartozó igétől függetlenül szemléljük. Először is a többi szóban miért nem rövidült meg az *ő* a *v*-s *tő* *ő*-jének hatására? Mindegyikben hosszú ez a hang mind a mai napig. Másodszor miért történt időtartam-átváltás, miért lett a *jőni*-ből *jönni*, a *jőnek*-ből *jönnnek*? A többi igében ez a változás nem ment végbe. Harmadszor pedig megállapíthatjuk, hogy a múlt időben a többi tiszta *v* tövű igében is hosszú *-tt* jel van, a *tő*beli magánhangzó viszont megmaradt hosszúnak: *főtt*, *lőtt*, *nőtt*, *szőtt* stb. A *jön* ige megfelelő alakjaiban azonban a rövidülés megtörtént (*jött*). Miért?

A fenti kérdésekre a választ akkor adhatjuk meg, ha tudjuk, miért jöttek létre a hosszú *nn* hangot tartalmazó (*jönnnek*, *jönnne*, *jönnni*) alakok. Ez a változás ugyanis az ige különböző alakjaiban végbemenő összes többi változásnak az elindítója. A jelenséget egyszerű geminációval

nemigen magyarázhatjuk, hisz a többi szóban is ugyanilyen hangtani helyzetben van az *n*, és azokban a nyúlás nem történt meg (*lőnek, lőne, lőni*). Kräuter Ferenc 1913-ban azt írta, hogy a "jönnek, jönnék, jönni alakok pl. véleményem szerint a *mennek, mennél, menni* hatása alatt keletkeztek, a *jön* pedig a *jönnék* alakból van elvonva" (NyK. 42: 329). Hasonlóképpen vélekedik később Bárczi is (Szótöv. 51-2). Az *n* nyúlását tehát analógia idézte elő. Nyilvánvaló, ezt az analógiát elősegítette, hogy a két ige laza mellérendelő összetételt is alkotott: *jő-megy*. A *jőnek-mennek, jőne-menne, jőni-menni* összetételekben jött létre a *jönnék-mennek, jönné-menne, jönni-menni* forma. S az *n* nyúlásával együtt járt az *o* megrövidülése, így a kapcsolat ritmusa megmaradt. A többi ige nem szerepelt ilyen összetételben, ezért ilyen fajta analógia rájuk nem hathatott, ezért alakjuk nem változott meg. A *jönnék, jönné, jönni* formákból azután a nyelvérzék elvonta az új, a *jön* alapalakot.

A régi *jő* és az új *jön* évszázadokon át egymás mellett él (vö. Petőfi-szótár). Napjainkban a *jő* változatot az ÉrtSz. tájnyelvinek és régiesnek minősíti. Hasonló minősítést kap a *jő-megy* összetétel is.

Azzal, hogy a magánhangzós és a *r-s* tő mellé kialakult az *n-s* tő, a szó kiszakadt a tiszta *r* tövű igék csoportjából. Kivétel lett, azaz az igetövek rendszerében új típus született. Az *n-s* tő azonban ma is csak ott fordul elő, ahol *n*-nel kezdődő járulék követi emlékeztetve arra, hogy ebben az összefüggésben keletkezett.

Fentebb említettük, hogy a TESz. a *jön* alakot a XVII. századból idézi. A hosszú *nn*-t tartalmazó adatok azonban már a XVI. század közepén élnek. A *ki iünni* alakot Székely István "Kronika ez világnak jeles dolgairól" című 1559-ben megjelenő művéből idézi a NySz. A TESz. ugyancsak ebből az évből hozza a *iünnenec* példát. Az természetes, hogy ezek a formák korábban megjelentek, hisz a *jön* elvonásához idő kellett. Egy ideig a régi és az új alakok egymás mellett éltek: *jőnek ~ jönnék, jőne ~ jönné, jőni ~ jönni* stb. A nyelvterület nagyobb részén azonban az újak kezdtek állandósulni, s ezzel az ige ragozása a következőképpen alakult:

<i>jövök</i>	<i>jöttem</i>	<i>jönnék</i>	<i>jőjek</i>
<i>jössz</i>	<i>jöttél</i>	<i>jönnél</i>	<i>jőj(él)</i>
<i>jön</i>	<i>jött</i>	<i>jönné</i>	<i>jőjön</i>
<i>jövünk</i>	<i>jöttünk</i>	<i>jönnénk</i>	<i>jőjünk</i>
<i>jötök</i>	<i>jöttetek</i>	<i>jönnétek</i>	<i>jőjetek</i>
<i>jönnék</i>	<i>jöttek</i>	<i>jönnének</i>	<i>jőjenek</i>

A jelen idő egyes és többes 2. személyében, a múlt időben és a felszólító módban egyelőre megmaradt a szó tövében a hosszú *o*. A továbbiakban az ún. belső analógia hatott, azaz a szó rövid magánhangzós alakjainak mintájára rövidültek meg a még hosszú *o*-t tartalmazó formák.

A kijelentő mód jelen idejének két 2. személyében is megrövidült a következő lépésben a többeli magánhangzó. De az egyes számban a rövidülés ellentétezeképpen megnyúlt az *-sz* rag, a többesben pedig megnyúlt a végződés *t* eleme. Ezzel itt kiegyenlítettődött a sor, mindenütt rövid az *o*: *jövök, jössz, jön, jövünk, jötök, jönnék*. Ugyanakkor azonban változás történt az igeragozási rendszerben. Olyan járulékok keletkeztek, amilyenek eddig nem voltak. A *jössz* alakban levő *-ssz* és a *jötök*-ben élő *-ttök* más szóban nem fordul elő, az igeragozási rendszerben mindkettő kivétel.

A belső analógia tovább működött, a rövid magánhangzó bekerült a felszólító módba is. Az ő megrövidülésével együtt járt a módjel nyúlása: *jöjjelek, jöjje(él), jöjjön, jöjjünk, jöjjetek, jöjjenek*. Az időtartam-átváltás itt is rendszertani változást idézett elő. Létrejött ugyanis a hosszú *-jj* felszólító módjel, amely kivételképpen csak ebben az egy igében él.

Ismeretes, hogy eredetileg rövid *-t* volt a múlt idő jele, amely magánhangzók között geminálódott, majd magánhangzó után szóvégi helyzetben is megnyúlt (vö. Bárczi: A HB. nyelvtört. elemzése 57). Az első geminálódott példa már a Halotti Beszédben jelentkezik: *odutta*. A Jókai-kódexben a *jő* igében magánhangzók között is rövid *-t* van: *ȳewtel ide* (45). A Bécsi Kódexben viszont hasonló helyzetben már következetesen hosszú *-tt*-vel fordulnak elő az ige múlt idejű alakjai: *iqttēm* (157, 159, 160), *iqttél* (4, 33, 58), *iqttēc* (119, 176, 317), *iqttēnc* (142, 193) stb. Szóvégi helyzetben azonban még mindig rövid a *-t* magánhangzó és mássalhangzó előtt egyaránt: *iq̄t* (73, 107, 204, 228, 286) stb. A példákat mindkét típusra még hosszan idézhetnénk (vö. Károly Sándor: A Bécsi Kódex nyelvtana 69). Az adatok egyértelműen azt bizonyítják, hogy a kódex korában szó belsejében hosszú, szóvégén azonban rövid volt az időjel. A többeli magánhangzó azonban hosszú volt, ezek az adatok tehát így hangzottak: *jöttem, jöttel, jőt* stb. Az egyes 3. személyben később a többi személy mintájára megnyúlt a jel: *jött*. A többeli magánhangzó megrövidülése itt is a belső analógia eredménye, és a felszólító módban végbemenő változással párhuzamosan zajlott le.

Ezzel a nyelvterület nagy részén és a köznyelvben is a hosszú magánhangzós *tő* eltűnt az ige ragozásából. Napjainkban talán csak két helyen él még, a *jődögél* gyakorító származékban és a *jöve* határozói igenévben. Mindkettő akkor keletkezett, amikor még *jő* volt az ige alapalakja. A rövidülés nem hatott rájuk. A *jődögél* elszakadt alapszavától, az igenévben pedig nyilván azért nem érvényesülhetett az analógia, mert a *jöve* az elbeszélő múlt egyes szám 3. személyű alakja volt.

A fentiekben láttuk, hogy az analógiás hangváltozás, amely a *jőnek-mennek > jönnek-mennek* stb. alakokban végbement több rendszertani változás kiváltója, ún. kivételek létrehozója lett. Ezekkel azonban még nem fejeződött be az ige alaki formálódása. Mindenki hallotta, esetleg használta is már a többes 2. személyű *jösztök* formát. Érdeemes megvizsgálnunk, hogyan keletkezett ez az egyre többször hallható szóalak. Amint bemutattuk, az időtartam-átváltás következtében megszületett a hosszú *-ssz* és a *-ttök* egyes, illetőleg többes 2. személyű rag. Ezek az igeragok rendszerében kivételek, ezt nyilván érzik a beszélők, és önkénytelenül is igyekeznek ezt a rendellenességet megszüntetni. Minthogy az egyes számú végződés szabályos formája rövid *-sz*, ezt érzik a *jössz* alakban is, és így elemzik: *jössz+sz*, vagyis egy *jössz-* tövet következtetnek ki belőle. Azután ebből a töből képezik meg a többes 2. személyű *jösztök* alakot. Ez természetesen még nem általános, az ÉrtSz. például még meg sem említi. Kétségtelen azonban, hogy él. És azokon a nyelvterületeken, ahol ezt használják, megszűnt a két kivételes rag, visszaállt a korábbi rend (*-sz*, *-tök*). Ugyanakkor azonban igénknek az eddigi magánhangzós, *v-s* és *n-s* töve mellé született egy *sz-s* tövátváltozata is. Igénk ragozási sora jeien időben érdekes szimmetrikus szerkezetet mutat: *jövök - jövünk, jössz - jöttök* vagy *jössz - jösztök, jön - jönnek*, vagyis az azonos személyek egyes és többes számban azonos töből jönnek létre.

A *jön* ige újkori történetéből láthatjuk, milyen rendszertani következményei lehetnek egy analogikus hangváltozásnak. Azt is megfigyelhettük, hogyan születnek a rendszertől eltérő kivételes formák. Az itt tárgyalt kivételeket meg tudjuk magyarázni, de szép számmal vannak olyanok is minden nyelvben, amelyeknek eredetét nem ismerjük, mert a nyelvek régi rendszeréről csak hiányos adataink vannak. Az uralisztika művelője is gyakran áll "érthetetlen", kivételes jeienségekkel szemben, amelyek nem illeszkednek bele a szabályos képbe, ilyenkor nem szabad elfelejtenünk arról, hogy a nyelvek fejlődése nemcsak szabályos hangváltozásokból áll